

Kształtowanie przestrzeni krajobrazowej Poznania w projektach H.F. Wiepkinga-Jürgensmanna

dr hab.
HANNA GRZESZCZUK-BRENDEL, PROF. PP

Politechnika Poznańska
Wydział Architektury
ORCID: 0000-0003-4467-8975

Kompozycje zieleni od końca XIX wieku odgrywały coraz większą rolę w projektowaniu urbanistycznym jako istotny czynnik o różnorodnych funkcjach. W koncepcjach nazistowskich nadawano im także znaczenie ideologiczne, czego przykładem są działania Friedricha Wiepkinga-Jürgensmanna w Poznaniu w czasie II wojny światowej.

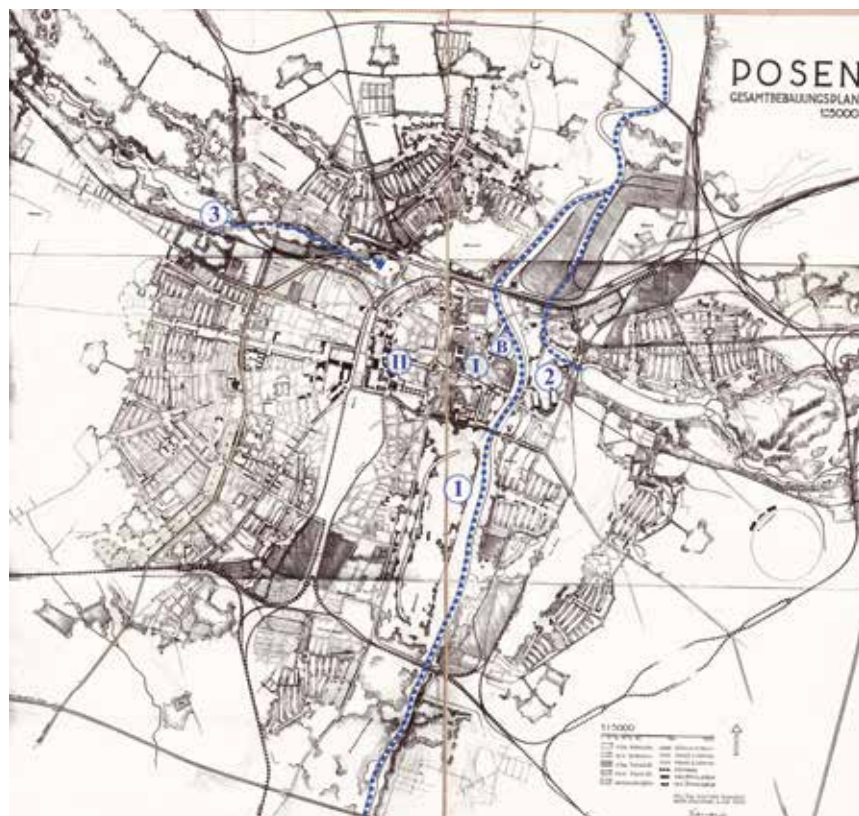
Od połowy XIX wieku natura zaczęła odgrywać coraz większą rolę w planowaniu urbanistycznym, przede wszystkim poprawiając higienę i estetykę miejską. Specyficzną rolę wyznaczył przyrodzie nazizm, uznając ją za istotny składnik tożsamości narodowej, co znalazło wyraz w poglądach i projektach Heinricha Friedricha Wiepkinga-Jürgensmanna, które w czasach II wojny światowej były elementem nazyfikacji krajobrazu w okupowanych krajach. Jednocześnie te projekty i naukowe opracowania Wiepkinga-Jürgensmanna ujawniają fachową erudycję autora, w znacznej części aktualną do dzisiaj. Historyczno-funkcjonalna analiza projektów dotyczących Poznania i ich ideologicznej wymowy jest szkicem słabo opracowanego w Polsce tematu, stawiając też problem relacji między zobiektywizowaną wiedzą a jej uwikłaniem ideologicznym.

Kontekst badawczy

Zagadnienia poruszane w artykule wpisują się w szerszy kontekst badań nad architekturą i urbanistyką nazistowską (bez odniesień do włoskiego faszyzmu), ze szczególnym uwzględnieniem terenów polskich pod okupacją niemiecką. Wśród wielu ośrodków naukowych środowisko krakowskie pod kierunkiem Jacka Purchli systematycznie zajmuje się problemem architektury nazistowskiej, czego przykładem była wystawa w Międzynarodowym Centrum Kultury wraz z towarzyszącym jej katalogiem z wybraną bibliografią: *Niechciana stoleczność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Kraków 2022.

Najobszerniejszym przeglądem dotychczasowych badań jest: *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. Żanna Komar, Jacek Purchla, Kraków 2021, dostępne także w wersji angielskiej: *Dissonant Heritage? The architecture of the Third Reich in Poland*, Kraków 2020, wraz z zamieszczoną tam bibliografią.

W odniesieniu do Poznania tę problematykę podejmuje głównie autorka, w tym w przeglądowej publikacji: *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań 2018, dostępnej także w wersji niemieckojęzycznej: *Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des*

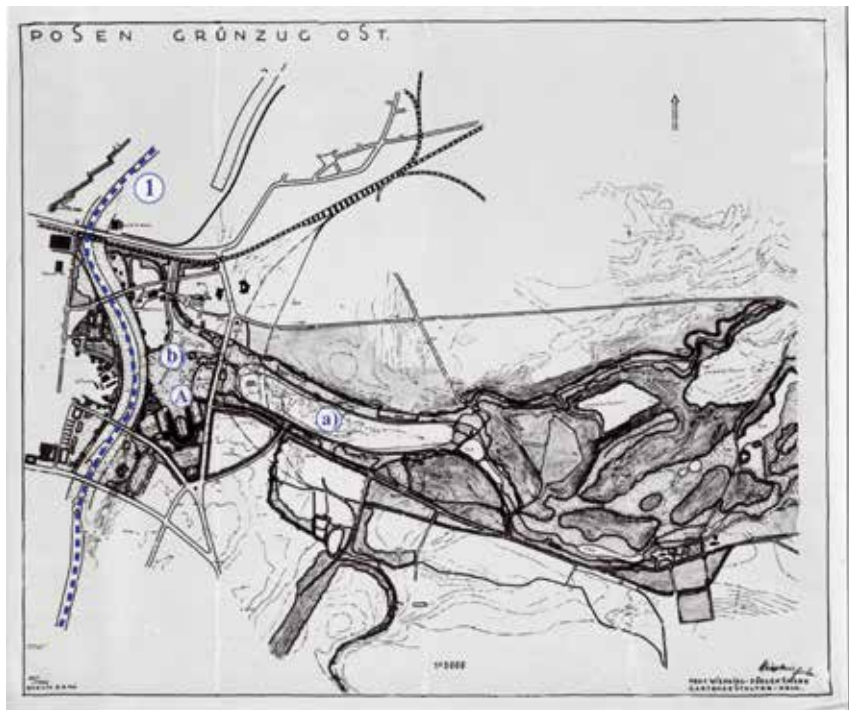
Fot. 1. Plan Poznania 1942. Legenda: I – Stare Miasto; II – Dzielnica Cesarska; 1 – Warta; 2 – Cybina; 3 – Bogdanka; B – marina; źródło: APP

20. Jahrhunderts, Oldenburg 2018. Wstępne rozpoznanie tematu proponuje autorka w publikacji „Wzorcowy krajobraz” – architektura i zielen w Poznaniu w czasie II wojny światowej. *Problemy interpretacyjne*, Lublin 2020, a także: Grażyna Kodym-Kozaczko w publikacji *Urbanistyka Poznania w XX wieku*, Poznań 2017. Wśród obszernej bibliografii niemieckojęzycznej warto wymienić klasyczną pozycję Nielsa Gutschowa: *Ordnungswahn. Architekten planen im „eingedeutschten Osten” 1939–1945*, Gütersloh 2001, która dostępna jest w polskim tłumaczeniu: *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 2021.

Działalność projektowa Heinricha Friedricha Wiepkinga-Jürgensmanna została opracowana przede wszystkim w obrębie szerszych badań nad projektowaniem krajobrazu w czasach III Rzeszy i jego ideologią, szczególnie prowadzonych pod kierunkiem Gerta Gröninga, Uwe Schneider oraz Joachima Wolschke-Bulmahn [1].

Poglądy Heinricha Friedricha Wiepkinga-Jürgensmanna

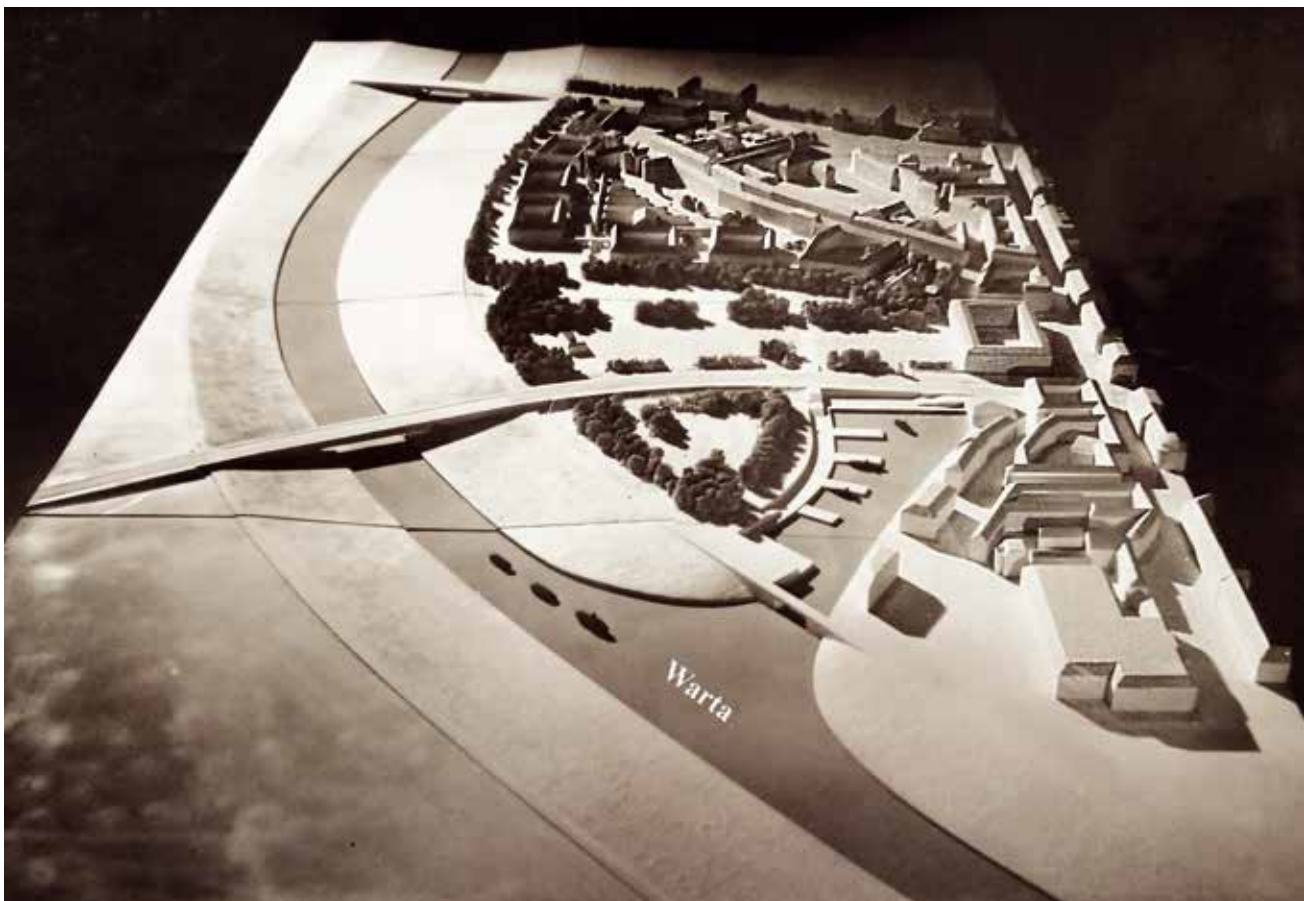
Powiązanie świadomości ekologicznej z sięgającą romantyzmu wizją narodu związanego z ziemią oraz koncepcją czystości rasowej określa poglądy i projekty Wiepkinga-Jürgensmanna (1891–1973), który uważał,

Fot. 2. Heinrich Friedrich Wiepking-Jürgensmann, Pasma zieleni Poznań – Wschód, 1940. Legenda: 1 – Warta; a – jezioro Malta; b – staw na łąkach nadwarciańskich; źródło: MKZ Poznań

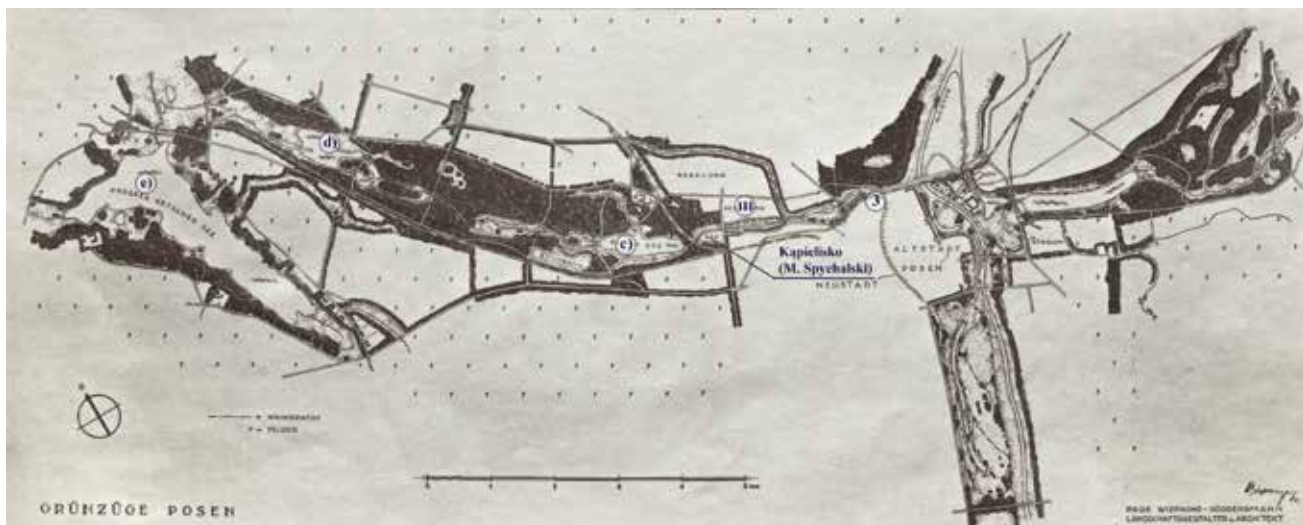
że „krajobraz niemieckiego plemienia wyra- sta od początku z rasy, historii, geologii, świata roślinnego i form gospodarowana, jak również z biologicznej gleby i uwarunkowań klimatycz-

nych” [1]. Jednocześnie należy stwierdzić, że przywiązywał wagę do ochrony i odbudowy równowagi przyrodniczej, co jest bliskie współ- czesnym ideom kształtowania krajobrazu.

Fot. 3. Heinrich Friedrich Wiepking-Jürgensmann, Projekt mariny w ślepych korycie Warta; źródło: MKZ Poznań

Fot. 4. Heinrich Friedrich Wiepking-Jürgensmann, Pasma zieleni Poznań-Zachód 1940. Legenda: III – Sotacz ze stawami dzielnicowymi; 3 – Bogdanka; c – sztuczne jezioro Rusatka; d – jezioro Strzeszyńskie; d – Jezioro Kierskie; źródło: MKZ Poznań

Architekt był twórcą wielu projektów i wyktadowcą w Hanowerze, Berlinie, po wojnie ponownie w Hanowerze. W ramach ogólnego projektu Wenera Marcha kształtował tereny zielone wioski olimpijskiej w Berlinie w 1936 roku. W czasie II wojny światowej był pełnomocnikiem Heinricha Himmlera, Komisarza Rzeszy ds. Umocnienia Niemczyzny. Zasadniczym zadaniem tego urzędu była kompleksowa germanizacja „ziem wcielonych do Rzeszy”: ludności, architektury i krajobrazu [2] przez tworzenie „germańsko-niemieckich

krajobrazów kulturowych”, w których „urbanistyka ma się organicznie łączyć z naturalnymi formami krajobrazu”. „Tereny zielone miałyby tworzyć jednolity system, wyprowadzony z centrum miasta do naturalnego krajobrazu”, bowiem związek z ziemią miał „ogromny wpływ na wzmacnianie narodu” [3]. Uwagi dotyczące zieleni pochodzą zapewne od Wiepkinga-Jürgensmanna, który widział w pragermańskiej tradycji źródło intensywnego związku Niemców z naturą oraz głosił konieczność „znalezienia drogi

powrotnej do pierwotnych form” krajobrazu z wielkimi lasami i zbiornikami wodnymi [3], a „jeśli nie ma naturalnych, należy tworzyć sztuczne” [4]. Jako pełnomocnik Himmlera Wiepking-Jürgensmann miał pracować nad kształceniem projektantów krajobrazu, przygotowanych do wieloletniego zadania przekształcania wschodnich terenów w krajobraz niemiecki [5].

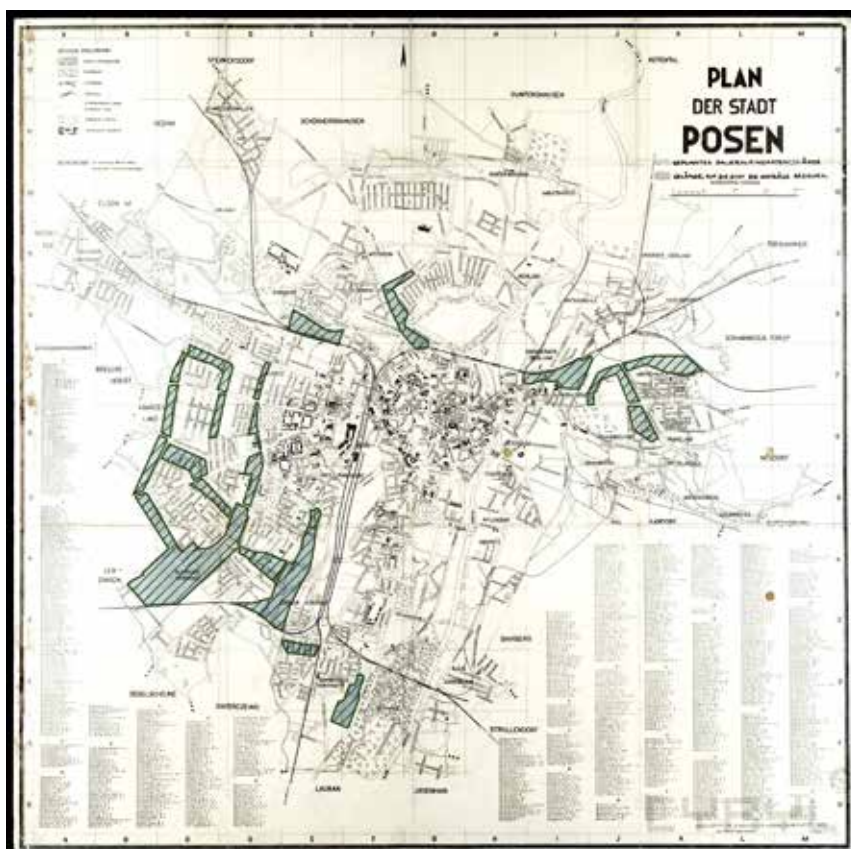
Należy podkreślić, że wiedza fachowa oraz nazistowskie poglądy Wiepkinga-Jürgensmanna są integralną częścią jego projektów. Włączył się też w działania III Rzeszy zmierzające do eksterminacji ludności i opanowania podbitych krajów, także przez przekształcanie krajobrazu miast i wsi, bo „germańskość” otoczenia człowieka miała stać na straży czystości rasy.

Pasma zieleni w Poznaniu

Poznań, włączony w czasie II wojny światowej do III Rzeszy jako stolica wzorcowego Kraju Warty, doznał kilku projektów urbanistycznych mających na celu przekształcenie miasta według założeń nazistowskich. Pierwszy plan został przedstawiony przez Walthera Bangerta w początkach 1940 roku, a w roku 1942 uzupełniony przez Wiepkinga-Jürgensmanna.

Niewątpliwie bazował on na systemie pierścieniowo-klinowym, opracowanym w latach 30. XX wieku przez Władysława Czarneckiego [6]. Naturalne ciek wodne i pasma dawnych fortyfikacji tworzyły spójny układ, łączyły centrum miasta z otaczającym krajobrazem. Wiepking-Jürgensmann wzbogacił te plany, proponując w obrębie klinów zieleni dodatkowe zbiorniki wodne w otoczeniu parkowym wzdłuż rzek Cybiny i Bogdanki. Tworzyłyby one długie pasma rekreacyjne od wschodu przez śródmieście do zachodu.

Na wschodzie kontynuowano rozpoczęte w latach 30. prace przy jeziorze maltańskim, sztucznym zbiorniku powstałym przez

Fot. 5. Plan Poznania z ogródkami działkowymi. Legenda: ogródki działkowe zakreślone na zielonym tle; źródło: APP

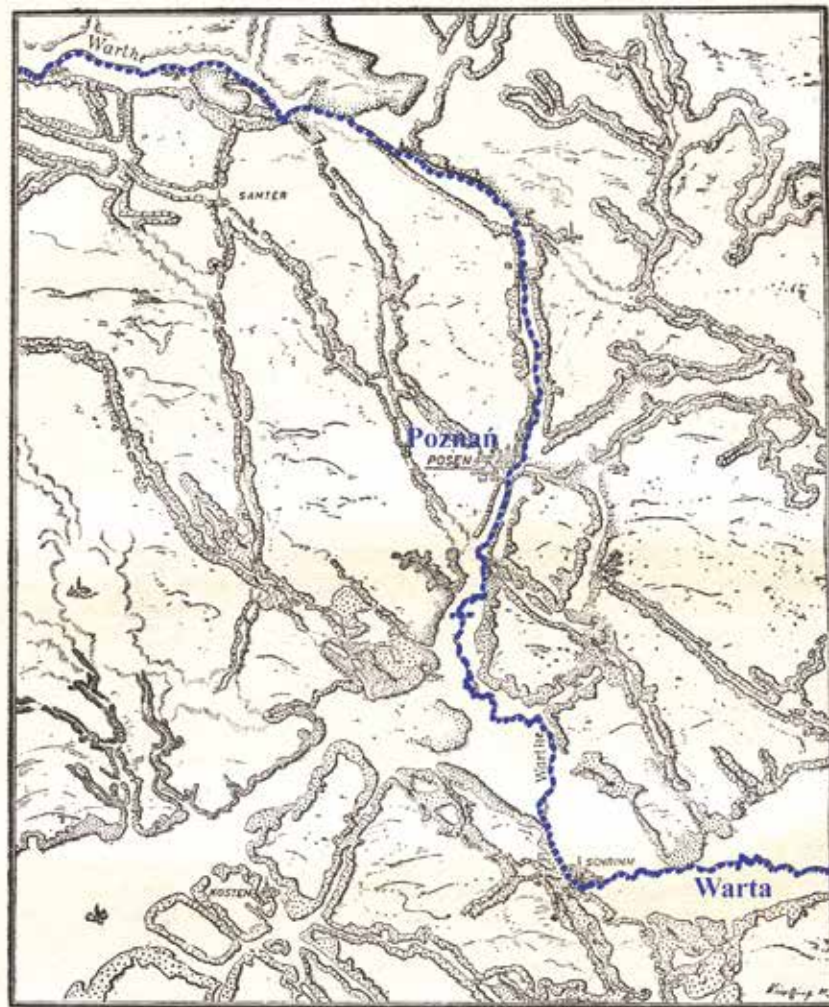

Bild 280. Karte der Umgebung der Stadt Posen. Die Landschaft war völlig ausgeraubt. Das Relief des Landes war wenig sichtbar, stark abgeschliffen und verweht. Durch Herausnahme stärker geneigter Flächen aus der Ackerwirtschaft und Überführung derselben in Waldstreifen ergab sich sogleich eine sichtbare, sinnvolle und reliefsteigernde Landschaft von hohem Wert in militärischer und naturwirtschaftlicher Hinsicht. Man erkennt auf den ersten Blick die großen geologischen Zusammenhänge, Urströme und Schmelzwasserrinnen. Es wird ein Land werden, das ein deutsches Antlitz trägt. Nicht eingetragen wurden die Wälder auf Bodengütern unter der Richtzahl 20, die Dorfgrünanlagen und die Schutzpflanzungen. Vergleiche den Plan des Dorfes Pachtfelde.

322

Fot. 6. Heinrich Friedrich Wiepking-Jürgensmann, Pasma zieleni wokół Poznania; źródło: [11]

spiętrzenie Cybiny [7]. Jezioro łączyło się ze stawem na łąkach nadwarciańskich jako tereny rekreacyjno-sportowe. Planowano duży stadion otoczony trybunami, po ich obu stronach miały się znaleźć baseny, dalej nad brzegiem Warty korty tenisowe oraz obsadzone drzewami plac ćwiczeń. Uwzględniono pochodzące jeszcze z okresu zaborów projekty wyprostowania koryta rzeki, w związku z tym w ślepych korycie planowano marinę, wzbogacającą rekreacyjne wartości terenów nadrzecznych.

Również na zachodzie Poznania powstał ciąg wodno-leśny, począwszy od Sotacza, dzielnic willowej zaprojektowanej w 1910 roku przez Josefa Stübena [8]. Stawy na rzeczce Bogdance, które upiększały dzielnicowy park, zbierały też pobliskie wody gruntowe. Na zachód od parku zbudowano

w okresie międzywojennym kąpielisko (Marian Spychalski), a w czasie II wojny światowej podjęto prace przy sztucznym jeziorze Rusatka. Wokół zbiornika o krętej linii brzegowej powstał przybrzeżny park z plażami, kępami drzew i krzewów, łąkami jako prześwitami widokowymi. Planowano regulację brzegów Jeziora Kierskiego i budowę marina oraz nasadzenia drzew wzdłuż dróg.

Przy budowie Rusatki pracowali polscy robotnicy i Żydzi, do umocnienia dna wykorzystano żydowskie macewy. O lokalizacji tego zbiornika mógł decydować nie tylko układ terenu, ale i fakt, że na zachodzie Poznania zaczęto budować wielkie osiedle mieszkaniowe dla urzędników i funkcjonariuszy. Architekt uważał, że tereny zielone mają być dobrze połączone z osiedlami mieszkaniowymi za pomocą dróg pieszych i rowerowych.

Projekty i naukowe opracowania Wiepkinga-Jürgensmanna ujawniają fachową erudycję autora, w znacznej części aktualną do dzisiaj.

Ogródki działkowe i cmentarze

Istotnym uzupełnieniem terenów mieszkaniowych były ogródki działkowe, zlokalizowane w ich pobliżu i pomyślane jako łańcuch terenów okalających miasto. Pozwalało to uzupełniać niedobory żywności, ale też miało działać wychowawczo przez przywrócenie mieszkańcom miast poczucia więzi z ziemią i z krajobrazem [9].

Dla Wiepkinga-Jürgensmanna ważne były też cmentarze jako miejsca kultu poległych bohaterów. Wyrastało to z żywej w III Rzeszy tradycji *krwi-i-ziemi*, a demonstrowałoby okupione krwią „prawo” do okupowanych terenów. Cmentarz na Mitostowie (1940–1943) miał charakter dużego parku z przewagą sosen, brzoź, topól i olch, które razem z krzewami umacniały piaszczyste wydmy. Pracowały tu między innymi więźniarki Żydówki z obozu Elektro-Mühle [10]. Do parków i na cmentarz wstęp był dozwolony „nur für Deutsche”.

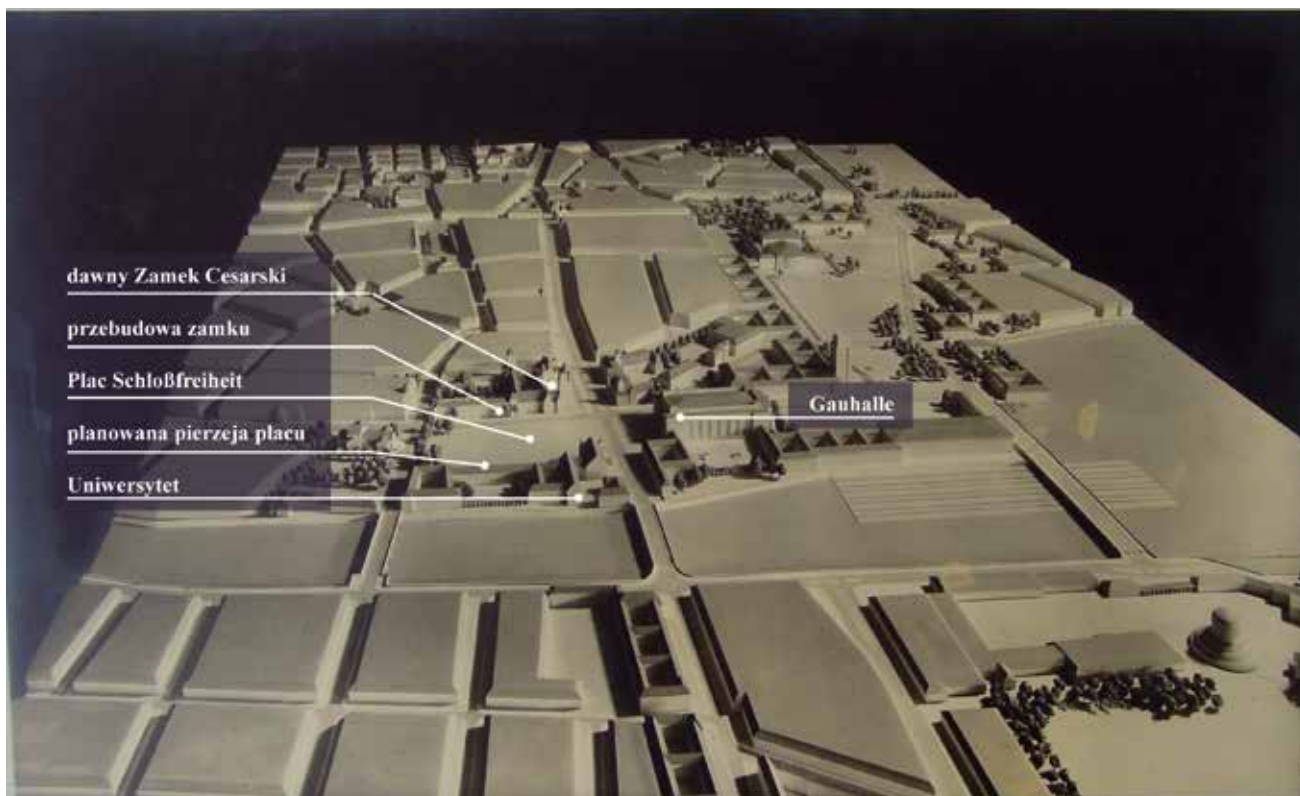
„Tereny zielone jako powiązany system prowadzący od centrum do naturalnego krajobrazu, z powierzchniami różnego rodzaju – parki, boiska, cmentarze” [9], sięgającymi do lasów, miały też poprawić strukturę podopiecznego krajobrazu zniszczonego w okresie zaborów, choć architekt przypisywał to szkodliwemu gospodarowaniu Polaków. Zalesianie i tworzenie zbiorników wodnych miało także podnosić potencjał obronny krajobrazu, co podkreślał w pismach z czasów wojny [11].

Przekształcenia krajobrazu wynikały z przekonania, że „Niemcy są ludem ogrodów i krajobrazu” i mimo „ran zadanych przez industrializację i komercjalizację (...) zachowały miłość do drzewa, krajobrazu, natury [3], która nie może się rozwijać w szkodliwym środowisku wielkiego miasta.

Przestrzenie oficjalne i krajobrazowe – podsumowanie

W tym kontekście znacząca jest przestrzeń poznańskiej dzielnicy rządowo-partyjnej. Rozległe, pozbawione drzew place przed wielkimi gmachami służyły jako miejsca zgromadzeń i parad. W ten sposób miał zostać przekształcony malowniczy skwer przed dawnym zamkiem cesarza Wilhelma II, w czasie wojny przebudowanym na siedzibę Hitlera. Na miejscu ogrodu zamkowego oraz prywatnych willi planowano budowę nowych

Fot. 7. Walther Bangert, Gauforum 1940; źródło: spuścizna autora

skrzydeł zamku i uniwersytetu. Powstałyby jednolite pierzeje placu, który w jednej z wersji miał zostać zamknięty wielkim gmachem Gauhalle [8], [12].

Taka kompozycja eksponowała monumentalność budowli i umniejszała jednostkę, wskazując jej miejsce we wspólnym organizmie partyjno-państwowym. Podobną funkcję miał pełnić nowy „całościowy krajobraz Niemiec [który] staje się (...) coraz bardziej wspólnym krajobrazem wszystkich członków narodu” [9], wprowadzając tę świadomość na poziomie codzienności w otoczenie architektury mieszkaniowej. Przenikanie architektury i natury, „ukrajobrazowanie architektury i architektonizacja krajobrazu” [13], służyło wspólnie budowaniu spójności społeczeństwa wyznającego rasistowskie idee totalitarnej władzy, obsesji panowania i unicestwiania.

Bibliografia

- [1] Gröning G., Schneider U., Nationale und regionale Tendenzen in der Gartenarchitektur in Deutschland nach 1900. Das Beispiel des Heidenmotivs, w: *Gartenkunst und nationale Identität*, Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms 2001, s. 135–145; Joachim Wolschke-Bulmahn J., Schomann R., Schomann M.H., Unter der Grasnarbe. Freiraumgestaltungen während der NS-Diktatur, Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Niedersachsen, Bd. 45, Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege, Hannover 2015.
- [2] Janicki T., 2012, Zalesienie jako element germanizacji krajobrazu Kraju Warty (1939–1945), „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, nr 11, s. 89–108, s. 98.
- [3] Himmeler H., Richtlinien für die Planung und Gestaltung der Städte in der eingegliederten deutschen Ostgebieten, 30.01.1941, Rhst 3204, Archivum Państwowe w Poznaniu.
- [4] Schwarz M.L., 1943, Gewässer in der Städtebaulichen Planung, „Zentralblatt der Bauverwaltung”, nr 5/6, s. 57–62.
- [5] List Wiepkinga-Jürgensmanna do H. Dörra z dnia 21.10.1939, Archivum Państwowe w Poznaniu.
- [6] Kodym-Kozaczko G., Miasto według Władysława Czarneckiego, w: *Wspomnienia architekta*, red. Grzeszczuk-Brendel H., Kodym-Kozaczko G., Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 2015.

- [7] Mikuta K., 1996, Historia budowy zbiornika Malta a problemy bieżące, w: *Zbiornik Malta w Poznaniu – funkcja sportowo-rekreacyjna a rybactwo*, red. Jerzy Mastyński, Poznań–Malta 25.10.1996.
- [8] Grzeszczuk-Brendel H., Mieszkanie w mieście: Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych, Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 2018.
- [9] Nachlaß Wieping, Dep. 78b, Niedersächsisches Landesarchiv w Osnabrück.
- [10] Anna Ziótkowska, 2002, Lager „Elektro-Mühle”, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2, s. 317–322.
- [11] Wiepking-Jürgensmann H.F., Die Landschaftsfibel, Deutsche Landbuchhandlung, Berlin 1942, s. 320–328.
- [12] Grzeszczuk-Brendel H., „Wzorcowy krajobraz” – architektura i zielen w Poznaniu w czasie II wojny światowej. Problemy interpretacyjne, w: *Paragone: pasaż sztuki: studia ofiarowane Lechostawowi Lameńskiemu*, red. Błotnicka-Mazur E., Dzierżyc-Horniak A., Howorus-Czajka M., Wydawnictwo KUL, Lublin 2020, s. 197–213.
- [13] Schmitz R., Söling J., Das Ur Landschaften, w: *Kunst-Garten-Kultur*, red. Hennecke S., Gröning G., Dietrich Reimer, Berlin 2010, s. 265–298 (279).

DOI: 10.5604/01.3001.0053.8678

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA

Grzeszczuk-Brendel Hanna, 2023, Kształtowanie przestrzeni krajobrazowej Poznania w projektach H.F. Wiepkinga-Jürgensmanna, „Builder” 10 (315). DOI: 10.5604/01.3001.0053.8678

Streszczenie: Kompozycje zieleni od końca XIX wieku odgrywały coraz większą rolę w projektowaniu urbanistycznym jako istotny czynnik o różnorodnych funkcjach. W koncepcjach nazistowskich nadawano im także znaczenie ideologiczne, czego przykładem są działania Friedricha Wiepkinga-Jürgensmanna w Poznaniu w czasie II wojny światowej. Były one elementem nazyfikacji krajobrazu w okupowanych krajach. Historyczno-logiczna analiza tego problemu jest szkiecem słabo opracowanego w Polsce tematu oraz zacznikiem refleksji nad związkami między zobjektywi-

zowaną wartością prezentowanej wiedzy a jej ideologicznym wykorzystaniem.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, przekształcanie i nazyfikacja krajobrazu

Abstract: SHAPING THE LANDSCAPE SPACE OF POZNAŃ IN PROJECTS H.F. WIEP-KING-JÜRGENSMANN. Greenery compositions have played an increasingly important role in urban design since the end of the 19th century as an important factor with a variety of functions. They were also given ideological meaning in Nazi concepts, as illustrated by Friedrich Wiepking-Jürgensmann's activities in Poznań during the Second World War. They were part of the nazification of the landscape in occupied countries. The historical and logical analysis of this issue is a sketch of a topic poorly studied in Poland, and is the beginning of a reflection on the relationship between the objectified value of presented knowledge and its ideological use.

Keywords: cultural landscape, landscape transformation and nazification